

NAGY OROSZ NYELVÉSZEK II.

F. F. FORTUNATOV ÉS A MOSZKVAI NYELVÉSZETI ISKOLA

DR. BIHARI JÓZSEF—DR. TÓTH IMRE

1.1. A régi Oroszország nyelvészeiről megemlékezve, L. V. Ščerba három olyan tudóst említ meg, akinek a neve munkássága alapján az európai nyelvtudomány legnagyobbjai között kellett volna, hogy legyen. Ezek a következők: F. F. Fortunatov, I. A. Baudouin de Courtenay és A. Potebnja. Jellemző rájuk, hogy olyan eredményekkel gazdagították a nyelvtudomány fejlődését, amelyek előnyösen befolyásolták volna az európai nyelvtudomány sorsát, ha tanításaik — elszigeteltségük miatt — nem rekedtek volna meg a cári Oroszország határain belül [1].

E tudósok közül I. A. Baudouin de Courtenay az, akit újra felfedeztek az utóbbi időben, mivel a modern nyelvtudományi irányzatok egyik előfutárát látták benne. A nyelvészeti szakirodalomban egy sajátos ág, a baudouinistika alakult ki, amely a kazáni nyelvészeti iskola megalapítójának elméleti hagyatékát értékeli és ismerteti.

Más volt a sorsa Potebnja tanításainak, amelyek, bár gazdag orosz nyelvű szakirodalom foglalkozik velük, külföldön még mindig nem kapták meg azt az elismerést, amely megilleti őket. Fortunatovval — a bibliográfiák adatai szerint — nem foglalkozik sem a Szovjetunióban, sem külföldön olyan gazdag szakirodalom, mint Baudouin de Courtenayval és Potebnjával.

Fortunatov „újráfelfedezésének” az ideje még nem érkezett el. Ennek oka elsősorban a nyelvtudomány fejlődésében rejlik. A baudouini tanítások között sok olyan van (fonéma elmélet, nyelv és beszéd megkülönböztetése, a nyelvi jegy jel volta, a nyelvnek, mint rendszernek a felfogása), amelyet napjaink nyelvtudománya értékelt és tovább fejlesztett. Ezzel szemben Fortunatov, mivel a nyelvtudományt csak mint történeti disciplinát tudta elképzelni, megmaradt a diachrónia területén. A deskriptív irányzatok fejlődése miatt nem fordítottak figyelmet egy olyan tudós munkásságára, aki ízig-vérig történeti szemléletű volt. Pedig Fortunatov általános nyelvészeti nézetei között nem egy van, amely a modern nyelvtudományban is felhasználható.

Ezt a hiányt pótolandó elsősorban Fortunatov általános nyelvészeti koncepcióját fogjuk ismertetni, mert ezek a magyarországi nyelvészeti

köztudatban ismeretlenek maradtak; hiszen a moszkvai nyelvészeti iskola megalapítója, mint a róla és a F. de Saussure-ról elnevezett akcentológiai törvény felfedezője ismeretes.

1.2. F. F. Fortunatov 1848-ban született. Középiskolai tanulmányai elvégzése után a moszkvai egyetemen tanult, ahol különösen nagy hatással volt rá F. I. Buslajev, az orosz nyelvtudomány egyik kiváló képviselője. 1868-ban fejezte be egyetemi tanulmányait, de továbbra is az egyetemen maradt, hogy felkészüljön egyetemi oktatói pályájára. 1871-ben ösztöndíjasként külföldre utazott. Tanulmányútja rendkívüli hatást gyakorolt rá, hiszen lehetőséget adott neki arra, hogy megismerkedjék az indoeurópai nyelvtudomány legjelentősebb képviselőivel és eredményeivel. 1875-ben tért haza. Ebben az évben védte meg a moszkvai egyetemen magiszteri értekezését, amelynek címe *Sāmaveda Āranyaka-Samhithā* volt. Ez egy Fortunatov által felfedezett, addig ki nem adott védikus kézirat kiadása, orosz nyelvű fordítása és kommentárja. Az értekezéshez csatolt függelékben az összehasonlító nyelvtudomány néhány elméleti kérdését teszi vizsgálat tárgyává. 1876-ban kezdte meg Fortunatov a moszkvai egyetemen oktatói munkáját és azt 1902-ig folytatta. Ekkor Pétervárra költözött, ahol az Orosz Tudományos Akadémia tagjaként dolgozott 1914-ben bekövetkezett haláláig.

Az ifjú Fortunatov a balti nyelvek, elsősorban a litván, tanulmányozásával kezdte tudományos munkásságát, majd a védikus nyelvvel és a szanszkrittal folytatta. Tudományos érdeklődése fokozatosan szélesedett. 1876 és 1902 között a moszkvai egyetemen a következő tárgyakat adta elő: általános nyelvészet, ószláv nyelv, litván, gót, szanszkrit, indoeurópai összehasonlító nyelvtan [2]. Kutató munkájának eredményeit eredeti módon megírt indoeurópai összehasonlító nyelvtanában foglalta össze.

1.3. Nemcsak mint tudós volt nagy, hanem mint egyetemi oktató is. Előadásait a gondolatok mélysége, eredetisége jellemezte. Eredményeit, gondolatait, hipotéziseit, elképzeléseit megosztotta hallgatóival, akik előtt mintegy hangosan gondolkodva tárta fel az indoeurópai összehasonlító nyelvtan bonyolult kérdéseit. Hallgatói közül nem egy elismerte, hogy a fortunátovi előadások ébresztették fel benne a nyelvészet iránti érdeklődést. Nevelői egyéniségére jellemző az a gondos törődés, amellyel az ifjú Šachmatov tanulmányait irányította. Sajátos előadásmódjának köszönhető, hogy tanítványai közül — akik között sok külföldi is volt — sokan jegyezték el magukat az összehasonlító nyelvtannal. Ilyen módon egy sajátos nyelvészeti iskola, a moszkvai iskola alakult ki körülötte. Tanítványai közül a következőket említhetjük meg: O. Brok, Tornbiörson, Pedersen, Solmsen, Bernecker, Murko, Mikkola, N. Van Wijk. Az oroszországi nyelvészek közül G. K. Ul'janov, V. K. Poržezinskij, M. M. Pokrovskij, V. N. Ščepkin, B. M. Ljapunov. A. I. Tomson, D. N. Ušakov, J. Budde és mindenekelőtt A. A. Šachmatov nevét kell megemlítenünk.

2.1. Mielőtt F. F. Fortunatov munkásságának ismertetésére rátérnénk, szeretnénk röviden ismertetni a nyelvtudomány helyzetét Oroszországban és külföldön közvetlenül Fortunatov fellépése előtt.

Az összehasonlító nyelvtudomány első eredményei Oroszországban sem maradtak visszhang nélkül. 1816-ban jelent meg F. Bopp alapvető műve, amely az indoeurópai összehasonlító nyelvtudomány kezdetét jelenti. 1819-ben adta ki J. Grimm híres történeti nyelvтанát. Mindennek visszhangjaként 1820-ban egy költőként induló tudós, A. Ch. Vostokov lerakja a szláv nyelvek összehasonlító-történeti nyelvтанának alapjait. Munkáját olyan jelentős nyelvészek folytatták, mint I. I. Sreznevskij és F. I. Buslajev. Különösen Buslajev tett nagy hatást kora oroszországi nyelvtudományára. Nevéhez fűződik az indoeurópai összehasonlító nyelvtudomány és az orosz nyelvtörténet oktatásának bevezetése. Általános nyelvészeti koncepciójára J. Grimm volt nagy hatással. Buslajev írta meg önálló kutatásai alapján az orosz nyelv első történeti nyelvтанát. Gazdag, a forrásokból közvetlenül merített anyaga ellenére napjainkban úgy tekinthetjük munkáját, mint a mai orosz nyelvhez írt nyelvtörténeti kommentárt. Műve nagy hatással volt az orosz nyelvtudomány további fejlődésére. Ő tette a moszkvai egyetemet az orosz nyelvtörténeti kutatások központjává. Az összehasonlító nyelvtudomány jelentőségét felismerve, 1863-ban vezették be az egyetemen e disciplina oktatását. E tudomány felvirágzása Oroszországban azonban F. F. Fortunatov nevéhez fűződik.

A külföldi nyelvtudományban ebben az időben A. Schleicher munkássága jelentette azt a csúcspontot, amelyre e viszonylag fiatal tudomány eljutott. A filológiával szakítva arra törekedett, hogy az összehasonlító nyelvészetet olyan megingathatatlan alapokra helyezze, amelyekből minden jelenséget szinte matematikai pontossággal le lehet vezetni [3]. Ezzel a céllal írta híres összehasonlító nyelvтанát. Schleicher munkássága után úgy tűnt, hogy „sikerült létrehozni egy fenséges épület megingathatatlan fundamentumát, amelynek tökéletesítésére csak egyes részleteit kell megjavítani és be kell tölteni a meglevő kisebb hiányosságokat” [4]. Schleicher 1868-ban azzal a tudattal halhatott meg, hogy sikerült megtalálnia a választ az indoeurópai nyelvtudomány minden alapvető kérdésére. Azonban nem így történt. A Compedium híres szerzőjének halála után hamarosan jelentkezett a nyelvészeknek egy olyan nemzedéke, amely új alapokra kívánta helyezni a nyelvtudományt. A nyelvészeknek ez a csoportja, amelyet Zarncke „újgrammatikusoknak” nevezett, valóban forradalmat idézett elő a nyelvtudományban. Az új tudományos szemlélet, amelynek alapelveit — ha nem is végleges megfogalmazásban — A. Leskien fejtette ki 1875-ben, alig másfél évtized alatt diadalmaskodott [5].

2.2. Fortunatovra is hatással voltak az újgrammatikus tanok, azonban ez nem azt jelenti, hogy mechanikusan átvette volna az új nézeteket, csak azt, hogy bizonyos tekintetben az újgrammatikusok útját egyengette. Az új nyelvészeti program meghirdetése előtt, illetve azzal egyidőben olyan megnyilatkozások voltak, amelyek az újgrammatikusoknál találtak részletesebb kifejtésre. Bizonyos tekintetben megelőzte őket. Ilyen volt a hangtörvények következetességéről szóló megnyilatkozása. 1875-ben megjelent magiszteri értekezésében ezt írja ezzel kapcsolatban: „A nyelvtudomány nem áll azon a fokon, amikor megelégedtek annak a kérdésnek eldöntésével, hogy átmehet-e általában x hang y -ba. Meg kell határoz-

nunk, megfigyelhető-e ilyen átmenet egy ismert nyelvben, és ha megfigyelhető, akkor milyen viszonyok mellett; erre pedig analóg példát kell bemutatnunk” [6]. Az elmondottak alapján láthatjuk, hogy Fortunatovnak voltak olyan megnyilatkozásai, amelyek egybeestek az újgrammatikus programmal, bár nem tőlük vette át. Ez a párhuzamosság a tudomány akkori helyzetével, hiányosságaival magyarázható. Ez volt az a tudományos háttér, amely alapján Fortunatov munkássága kibontakozott.

3.1. Az elmondottak után rátérünk F. F. Fortunatov általános nyelvészeti tanításainak ismertetésére, majd röviden vázoljuk az indoeurópai nyelvtudomány terén elért eredményeit is.

Fortunatov általános nyelvészeti tanításainak ismertetése során összehasonlító nyelvtudomány című jegyzetét használtuk fel, amelyet válogatott műveiben adtak ki újra és ebben a megfogalmazásban 1901-re megy vissza.

A moszkvai iskola megalapítója a nyelvet *jelek* összességének tekintette.

„A nyelv a jelek összessége főleg a gondolat és a gondolat beszédben való kifejezése számára” [7].

A nyelv ebben a funkciójában a jelölő, a kifejező szerepét tölti be, a jelölt az a gondolati tartalom, amelyet ki akarunk fejezni. A nyelv olyan *jelek* összessége, amelyek képesek arra, hogy a beszélő tudatában ilyen vagy olyan képzetet felidézzenek. A nyelvi jelek tulajdonképpen a képzetek helyettesítői, hiszen pusztán a képzetek segítségével nem érintkezhetünk egymással. A képzetek és azok nyelvi jelekben történő kifejezése között nem okozati kapcsolat van. Nincs belső összefüggések által meghatározva, miért fejez ki *xy* hangkapcsolat *z* fogalmat. Jelentés és hangkapcsolat között — az indulatszók kivételével — nincs kapcsolat. Nem lehet tehát a hangutánzás elméletét a nyelv keletkezésének magyarázatául felhasználni.

A nyelv az emberi érintkezés során realizálódik, amikor a beszélő által kiejtett hangkapcsolatok előidézik az általa kívánt képzetet a beszédpartner tudatában. Ilyen módon a nyelvi jel kétpólusú: a beszélő és a hallgató közötti. Fortunatov e gondolatai — bár alaposabb kifejtést nem nyertek — rendkívül közel állnak a modern nyelvtudományi irányzatok nyelvről alkotott felfogásához. A nyelvi jelről szóló tanítás megfelel annak az elgondolásnak, amelyet Saussure nyomán egy diagrammban ábrázolhatunk [8]:

<i>jelölő</i>	vagy méginkább	<i>forma</i>
jelölt		jelentés

3.2. A nyelvi jelek nem elszigeteltek egymástól: kapcsolatban vannak egymással. Egy bizonyos hangképzetben realizálódó jel képes arra, hogy megváltoztassa azoknak a jeleknek jelentését, amelyekhez kapcsolódik. Pl. a *nepravda* szóban a *ne* hangkomplexum ilyen tulajdonsággal rendelkezik. Azonban nemcsak valamely nyelvi jel megléte képes jelentést kifejezni. A negatív nyelvi jel is jelentést tud kifejezni. Egy affixum hiánya szintén képes a jelentés megváltoztatására.

„Minden affixum hiánya ugyanolyan töveknél más szavakban szintén szóformát képez e szavak más szavakhoz való viszonya tekintetében, amelyek ugyane töveket foglalják magukban affixummal való kapcsolatokban” [9].

Így pl. a *delala-delal*Ø, *karta-kart*Ø esetében a hiányzó nyelvi jel ugyanolyan jelentéshordozó, jelentést megkülönböztető tulajdonsággal rendelkezik, mint a más esetekben pozitív módon kifejezésre jutó nyelvi jel. Fortunatov e tanítása a modern nyelvtudomány Ø morfémáról szóló tanítása előfutáraként fogható fel.

3.3. Fortunatov rendkívüli figyelmet szentelt a nyelvi jelek és a pszichikumban levő képzetek összefüggése tanulmányozásának. Mivel a nyelvi jel elsősorban mint beszédtevékenység jelentkezik, részletesen tárgyalja a nyelv hangdala, a nyelvi jelenségek fonetikai sajátosságát és annak kapcsolatát a tudattartalommal. Hangsúlyozza, hogy a beszédhang, mint a gondolattartalom és az érzések kifejezése bonyolult jelenség. A hangképzet nem oszthatatlan:

„A beszédhangok hallási érzetei és a beszélőszervek mozgásérzetei könnyen felidézhetők, és ezen érzeteknek felidézése az, amit a szavak hangalakjáról alkotott képzetnek nevezünk” [10].

Fortunatov e megjegyzése rendkívül fontos: a hangképzetek alkotó elemeiről szól. A hangképzet nem oszthatatlan: hallási és mozgási képzetek alkotják. Ez a megfogalmazás igen közel áll ahhoz, ahogyan I. A. Baudouin de Courtenay meghatározta a *fonéma* fogalmát. Ő a hangképzeteket (fonémákat) a kiejtés oldaláról mozgási képzetekre (kinémák), a hallás oldaláról akusztikai képzetekre (akuszmák) osztotta. Bár a Fortunatov által használt terminológia hagyományosabb, a hangképzet meghatározása közel áll ahhoz, ahogyan Baudouin de Courtenay a fogalmát meghatározta. Ez jól illusztrálja azt, hogy a két jelentős orosz nyelvészeti iskola, a kazáni és a moszkvai között nemcsak különbségek, hanem hasonlóságok is vannak. Bogorodickij hasonló párhuzamosságokra gondolhatott, amikor a két iskolát „közeli rokonnak” nevezte [11].

3.4. Bár Fortunatov, azonosan az újgrammatikusokkal, nagy figyelmet fordít a nyelvi jel pszichikai vonatkozásai tanulmányozásának, ez nem jelenti azt, hogy elhanyagolja a nyelv társadalmi jellegét.

„Minden nyelv egy bizonyos társadalomhoz, társadalmi szövetséghez tartozik, azaz minden nyelv emberekhez, e társadalom tagjaihoz tartozik” [12].

A társadalom életében végbemenő változásokat a nyelv változásai követik. A nyelvi változások között vannak tehát olyanok, amelyek a nyelv belső fejlődése révén jelennek meg, de vannak olyanok is, amelyeket a nyelvi közösségek hordozóinak társadalmi életében levő viszonyok hoznak létre. Ez a meghatározás magában foglalja a belső és külső nyelvtörténet fogalmát.

A társadalmi tényezők jelentőségét különösen fontosnak tartja Fortunatov a nyelvjárások történetének tanulmányozásában. Ezért szentel külön fejezetet művében a nyelvjárások kérdésének.

A dialektusok meglétét a nyelvnek az a tulajdonsága okozza, hogy változik. Minden nyelv változik attól a társadalmi környezettől függően, amelyben létezik a dialektusok összessége: ezek a társadalom jellegétől függően lehetnek szociális, vagy területi dialektusok. A dialektusok sorsát a társadalom tagjai közötti kapcsolat határozza meg. Ha e kapcsolat szoros, egy adott nyelv dialektusai egymással közös változásokat élnek át, és fokozatosan egységesülnek. Mennél inkább hatnak a szétagoló erők, annál önállóbban fejlődnek a nyelvjárások. Természetesen egy nyelv dialektális tagozódására másképpen is hatással lehetnek a társadalmi viszonyok. Minél kezdetlegesebb egy társadalom, annál kevesebb különbség van a nyelvében: csak a helyi dialektusok fejlődnek ki benne, a szociálisak nem. Ha a primitív társadalom, vagy társadalmi szövetség között a kapcsolatok gyengék, akkor a helyi dialektusok könnyen önálló nyelvvé fejlődnek. Azonban a társadalmi szövetségek közötti kapcsolatok erősödhetnek is: ez a dialektusok egységesüléséhez vezet. Új társadalmi formációk is létrejöhetnek az egyes független társadalmak szövetsége révén. Ha ilyenkor rokon nyelvek kerülnek egymással érintkezésbe, ez a kiegyenlítő irányban hat.

„Ezért valamely nyelvcsalád történetét nem lehet úgy elképzelni, mint az egyes rokon nyelvek fokozatos differenciálódását; a rokon nyelvek viszonya sokkal bonyolultabb lehet, éppen annak következtében, hogy egy közös nyelv ismert dialektusai, miután szétváltak, később újra egyesülhetnek és közös életet kezdenek, azután újra széteshetnek” [13].

Ez a kép, amelyet Fortunatov a nyelvcsaládok nyelvi fejlődésének irányáról, lehetőségeiről megrajzol, sokoldalúbb és körültekintőbb, élethez közelállóbb, mint ahogyan Schleicher híres nemzetségfája alapján hosszú ideig elképzelték. Fortunatov hipotézisével jobban meg lehet magyarázni az egyes nyelvi jelenségek sorsát, mint a merev nemzetségfa elmélettel, amelynek merev mechanizmusát szinte napjainkig nem tudta legyőzni a nyelvtudomány. Meg kell jegyeznünk, hogy Fortunatov e megállapításait olyan alapelvnek tekintette, amelyet az alapnyelvi formák kikövetkeztetésével messzemenően alkalmazott. Olyan formákat igyekezett megállapítani, amelyek tekintettel voltak az egyes nyelvek fejlődési tendenciáira. Nem tekintette az alapnyelvet merev egésznek, hanem dialektusok összességének és az egyes nyelvek fejlődése alapján arra törekedett, hogy a legapróbb részletekbe menő pontossággal rekonstruálhassa az egyes dialektális sajátosságokat is.

3.5. Nagyjelentőségű F. F. Fortunatovnak a szó formájáról szóló elmélete. Ezt az ún. teljes szavakra tartotta érvényesnek, amelyek a partikulák és indulatszók kivételével az összes szófajt magukban foglalták.

Mit nevezett Fortunatov a szó formájának?

„Az egyes szavak e terminusnak szoros értelmében, mint már láttuk, az egyes szavaknak azt a képességét értjük, hogy a beszélők számára ki tudják emelni magukból a szó formai és töelemét” [14].

Formális és alapvető tulajdonság együtt alkotja a szót. A nyelvi formák nem elszigetelten élnek. Kapcsolatuk mindkét csoportnál kettős: az anyagi, vagy alapvető tulajdonságot kifejező részük kapcsolatban van

más alapvető tulajdonságot kifejező formákkal, de ugyanakkor — természetesen kapcsolatban van a formális tulajdonságot kifejezővel. A formális tulajdonság hordozói — az alapvető, anyagi tulajdonságot kifejező rész mellett, más formális elemekkel is kapcsolatban vannak. Fortunatov a szó formájáról szóló elméletére építi fel a nyelvtudomány felosztását is, mint olyan alapelvre, amely magából a nyelvi tényekből következik. (Lásd erről a továbbiakban.)

3.6. Különösen fontos helyet foglal el a moszkvai nyelvészeti iskola megalapítójának tanításai között a szószerkezetről szóló elmélet. Ezt igen alaposan kidolgozta. Mondattani nézetei a szószerkezetek elméletére épülnek.

„A beszédben való szószerkezetnek azt a jelentés szerinti egészet nevezem — írja a szószerkezet definíciójában — amely egy teljes szó (nem particula) más teljes szóval való kapcsolata révén fejlődik ki” [15].

A szószerkezet meghatározásában pszichológiai alapokból indul ki:

„A szószerkezet... „a beszélő viszonylatában kifejezi egy szó képzetének a beszélő gondolkodásában való összekapcsolódását egy másik szó képzetével” [15a].

Minden egyszerű szószerkezet két részből áll: független tagból és függő tagból. Ilyen szószerkezet pl. a *chorošaja pogoda*, vagy a *letit ptica* tagok kapcsolata. A szószerkezet lehet befejezett és befejezetlen. Befejezetlen, ha önálló tagja egy másik szószerkezet egy tagját képezi. Ilyen pl. a *letit bol'saja ptica* szószerkezetben a *bol'saja ptica*. A szószerkezetekben tehát bizonyos hierarchia van. A legmagasabb fokon a befejezett szókapcsolat áll. A befejezett szószerkezetben egy tag a másikkal úgy kapcsolódik össze, mint az ítélet egy része az ítélet másik részével. A befejezett szószerkezet és a teljes mondat a nyelvtudomány terminológiájában szinonimának tekinthető.

Fortunatov számára a szószerkezet a mondat építőanyaga. Azonban a szószerkezet még nem mondat, valami szükséges hozzá, hogy azzá váljon.

„Hogy mondattá váljon a szószerkezet, át kell értékelni a grammatika és a kommunikatív beszédtevékenység fényében, és be kell sorolni a mondatok egy produktív típusába. Fortunatov a szókapcsolat mondattá való átalakításának e folyamatát úgy képzei el, mint a pszichológiai ítélet szóbeli megformálásának folyamatát” [16].

Amikor a szókapcsolat pszichológiai ítélet kifejezőjévé válik, mondat-szintre emelkedik. A pszichológiai ítélet megléte, vagy hiánya döntő fontosságú annak megállapítására, hogy szószerkezettel, vagy mondattal van-e dolgunk. A pszichológiai ítélet teszi a szószerkezetet befejezetté.

Fortunatov mondattani elméletét Peškovskij és Peterson fejlesztette tovább.

Ha napjainkban nem is tudjuk Fortunatov mondattani elképzelését elfogadni, szószerkezetekről szóló tanítása a modern nyelvtudományi irányzatok és a gépi fordítás bizonyos elvi kérdései számára sok újat adhat.

4.1. Az elmondottak után szeretnénk röviden vázolni azt is, hogy mit tanított Fortunatov a nyelvtudományról, és hogyan osztotta azt fel.

A nyelvtudomány tárgyánál fogva történeti disziplína. A nyelv jellemző ismérve, hogy minden részletében állandóan változik. Ez új, korábban meg nem levő jelenségek keletkezésében, a meglevők megváltozásában, vagy a korábban létező elemek elvesztésében jut kifejezésre. A nyelv tudományos igényű és minden oldalról való vizsgálata csak akkor valósulhat meg, ha e változásokat figyelembe vesszük.

„A nyelvtudomány, amelynek kutatási tárgya az emberi nyelv a maga történetében, következésképpen nem határozható meg másképpen, mint az emberi nyelv története, vagy az emberi nyelv történeti tanulmányozása” [17].

A történetiség az az alapelv, amelyet Fortunatov minden módon igyekezett érvényesíteni a nyelvi jelek vizsgálata során. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nyelveket csak geneológiai szempontból kell tanulmányozni. Szükséges a különféle nyelvek nem geneológikus, hanem azonos és eltérő sajátságokat vizsgáló tanulmányozása is. Ezt a fortunátovi gondolatot napjainkban az összevető, vagy kontrasztív nyelvten képviseli.

4.2. Fortunatov igen sajátságosan osztja fel a nyelvtudományt. Kiinduló pontul a nyelvi formát tekinti. A teljes értékű nyelvi jel két alapvető formára bontható: formális és materiális jelentést kifejezőre. A formális rész a nyelvi jel más képzetekhez való viszonyára utal, a materiális, vagy reális pedig a gondolkodás tárgyai közötti különbséget fejezi ki.

A nyelvi jel e kettős komponensét a következő ábrával szemléltethetjük:

$$\begin{array}{ccc} \text{Reális vagy} & \left(\begin{array}{l} \text{stol} - \emptyset \\ \text{stol} - a \\ \text{stol} - u \\ \text{stol} - ov \end{array} \right) & \text{Formális} \\ \text{materiális} & & \text{komponens} \\ \text{komponens} & & \end{array}$$

A nyelvtudománynak a szó formális komponensével foglalkozó része a grammatika, amely morfológiára és szintaxisra oszlik. Az előbbi az egyes szóformák szóhoz való viszonyával, az utóbbi pedig a szókapcsolatokkal foglalkozik. Az a nyelvtudományi ág, amely eltekint a szó formális részétől, a lexikológia. A nyelvtudomány e részterületei közvetlenül következnek a nyelvi jelek természetéből: a nyelvi jelek összefüggéseiként jelennek meg. Van azonban két olyan nyelvtudományi terület, amelyet nem fűz ilyen kapcsolat a tárgyához: a fonetika és a szemasziológia. Különbségüket a nyelvi jegy tetszőleges jellege okozza: azaz az a tény, hogy nem tudjuk megállapítani, miért fejez ki xy nyelvi jegy 2 jelentést.

4.3. Külön szeretnénk néhány szót szólni Fortunatov kutatási módszeréről.

Az ifjú Fortunatov munkássága kezdetén sokat foglalkozott a litván dialektusok tanulmányozásával. Ezek különösen jó alkalmat adtak neki ahhoz, hogy úgy tekintsen minden nyelvre, mint dialektusok összességére. Az indoeurópai alapnyelvet, vagy az őszláv alapnyelvet is ilyen nyelvjárásokból álló egésznek tekintette. Az alapnyelvi rekonstrukció során

arra törekedett, hogy az egyes nyelvek adatainak következetes felhasználásával, a történetiség elvének betartásával, ne egy alapnyelvi formát rekonstruáljon ott, ahol ez az egyes nyelvek adatai alapján csak erőszakos módon lehetséges, hanem többet is, ha ez szükséges, és az egyes nyelvek tényeiből következik. Ez azzal a veszéllyel járt, hogy a későbbi nyelvi állapotot korábbi fejlődési stádiumnak felfogva, a késői fejlődést alapnyelvi jelenségnek tekintheti. Ilyen „visszavetítés” történt pl. az ószláv, illetve ószláv redukált magánhangzók pozícióinak vizsgálata során. Más esetben azonban, így pl. az indoeurópai alapnyelvi kétféle s feltételezése esetében termékenyítőleg hatott a nyelvtudományra.

B. M. Ljapunov, az odesszai egyetem tanára, így jellemzi volt professzora munkamódszerét:

„Fortunatov műveiben olyan hangfejlődési finomságok feltételezésének egész sorát látjuk, amelyek a nyelvi jelenségek felületes megfigyelője számára felesleges fantáziálásnak tűnhetnek” [18].

Ljapunov Sobolevskij realiztikus, sok esetben durva és gyors általánosításokra törekvő módszerével szembe állítva Fortunatov „idealisztikus” módszerét, a következőképpen határozza meg a kettő közötti különbséget:

„Sobolevskij akadémikus tudományos irányzata úgy jellemezhető, mint realista, szemben Fortunatov és Šachmatov idealisztikus irányzatával, abban a tekintetben, hogy Sobolevskij csak a reális tényekre korlátozza magát, míg Fortunatov és méginkább Šachmatov a hipotézisek területére lép, bár ezek a hipotézisek olyan jellegűek, hogy alátámaszthatóak és alá is támasztódnak a további kutatások során, ilyen módon ezek nem elegendő alap nélküli feltételezések, hanem csak a nyelvi jelenségek feldolgozásánál megnyilvánuló árnyaltságra és gondosságra utalnak. Fortunatov idealizmusa így szigorúan tudományos, amely a megfigyelésnek alávetett jelenségek figyelmes tanulmányozásából következik” [19].

4.4. Az elmondottak jól illusztrálják azt, hogy Fortunatov érdeklődése igen élénk volt a nyelvtudomány elméleti, módszertani kérdései iránt. Ezzel kapcsolatban úgy gondoljuk, nincs igaza Milka Ivićnek, [21], aki őt ekszorsban is gyakorlati embernek tartotta, aki főként „anyagi jellegű” munkával foglalkozott. A moszkvai iskola megalapítója igen alaposan kidolgozott elméleti örökséget hagyott hátra, amely az általános nyelvtudomány szempontjából is figyelemre méltó.

5.1. Fortunatovnak az indoeurópai, illetve a szláv összehasonlító nyelvtudomány terén, tehát a gyakorlati kutatás terén elért eredményei is rendkívül jelentősek. A teljességre való törekvés nélkül szeretnénk néhányat megemlíteni közülük.

A mai orosz nyelvben az ún. „polnoglasziés” formák hangsúlyuk tekintetében különböznek egymástól: a *koróva*, *doróga* szavak második magánhangzója hangsúlyos, a *górod*, *mólod* esetén a hangsúly az első szótagon van. Fortunatov e jelenség okát *Zur vergleichenden Betonungslehre der lituslavische Sprachen* c. tanulmányában világította meg. A balti-szláv alapnyelvben a likvidák *e*, *o* magánhangzóval alkotott kapcsolata kettős intonációjú lehetett, amely az orosz nyelvben a hangsúly különböző helyében nyilvánult meg. Ha az intonáció emelkedő volt, a hangsúly a „polnog-

lasziés" kapcsolat második magánhangzóján van. Ha az intonáció eső volt, a mai orosz nyelvben a „polnecglasziés” kapcsolat első magánhangzója hangsúlyos. A *górod* és *koróva* hangsúlya tehát az alapnyelvi intonációs viszonyok tükröződése a mai orosz nyelvben.

5.2. Ismeretes a mai orosz nyelvben a hangsúly „ugrásának” jelensége. A *ruká* főnév accusativus singularisa *rúku*. A szláv és balti nyelvekben megnyilvánuló e sajátság magyarázatát a Fortunatov—de Saussure-féle törvény adja meg. A kettős elnevezés oka az, hogy Fortunatov és de Saussure egymástól függetlenül fedezte fel a jelenség okát. Fortunatov érdeme az, hogy e törvényszerűséget nemcsak a balti nyelvekre tartotta érvényesnek, hanem a szláv nyelvekre is alkalmazta.

Itt is a magánhangzók intonációs különbsége tükröződik az orosz nyelv hangsúlybeli változásánál. Az eredeti hangsúlyt ebben az esetben a nominativus singularis őrizte meg. A hangsúly ugyanis bizonyos esetben a szó végéről átmehetett a szó elejére. Ha a hangsúly olyan rövid vagy hosszú magánhangzón volt, amelyet eső intonáció jellemzett, átmehetett a megelőző magánhangzóra, ha az emelkedő intonáció alatt volt. A *ruku* < *összláv *rōku* esetében az első szótag magánhangzója eső intonáció

alatt volt, ezért a hangsúly az utolsó szótag magánhangzójáról egy szótaggal előre ugrott. E törvény érvényesülésével sok esetben találkozunk, akkor, amikor egy és ugyanazon szó hangsúlya az egyes formákban különböző.

Fortunatov a $k||č$, $k||c$, $g||ž$, $g||dz > z$, $ch||š$, $ch||s$ mássalhangzótákos vizsgálat során arra a megállapításra jutott, hogy e szláv nyelvekre annyira jellemző sajátság oka a palatalizáció sorrendjében keresendő. Először a $k > č$, $g > dž > ž$, $ch > š$ palatalizáció történt meg. Később ment végbe a $k < c$, $g > dz > z$, $ch > s$ hangfejlődési tendencia.

5.3. Áttekintve Fortunatov szellemi örökségét, megállapíthatjuk, hogy valóban nagy tudós munkásságával állunk szemben, aki mind az általános nyelvtudományt, mind az indoeurópai összehasonlító nyelvészetet jelentős eredményekkel gazdagította. Fortunatov és a nyelvtudomány nagy kára az, hogy az a jelentős munkásság, amelyet a moszkvai iskola megalapítója kifejtett, a maga idején nem kerülhetett be az európai nyelvtudomány vérkeringésébe.

Ha ez nem is történhetett meg akkor, amikor meg kellett volna történnie, amikor a Fortunatov által érintett kérdések az európai nyelvtudomány égető problémái voltak, az utókor kötelessége igazságot szolgáltatni e nagy tudós kutatói és emberi kiválóságának.

6.1. Fortunatov, amint többször is említettük, sajátos nyelvészeti iskolát — az ún. moszkvai nyelvészeti iskolát — hozott létre. Ennek az „iskolának” tagjai Fortunatov tanítványaiból kerültek ki. Nem fűzte őket össze merev dogma, sőt sok esetben világosan kimutatható egységes álláspont sem. Ami e nyelvészek munkásságában közös, az a fortunatovi szemléletmód és munkamódszer többé-kevésbé következetes alkalmazása a nyelvi jelenségek vizsgálata során. Mivel a „moszkvai iskola” egyes

tagjainak a munkássága még annyira sem ismeretes, mint a „kazáni iskolaé”, megkíséreljük felvázolni munkásságukat.

Az általunk ismert szakirodalomban csak egy olyan tanulmánnyal találkoztunk, a Petersonéval [20], amely röviden és rendkívül vázlatosan, a külső keretek és nevek felsorolásával ismerteti ez iskola tagjainak munkásságát. Peterson, aki maga is a moszkvai iskola tagja volt, adós maradt azonban azzal, hogy nem vázolta fel azt, mi fűzte össze belsőleg, nézeteik azonosságában e tudósokat, akik oly annyira eltérő területeken dolgoztak, mint pl. a kitűnő paleográfus, az ószláv nyelv kiváló ismerője Ščepkin és az általános nyelvész Tomson. Nemcsak Peterson nem válaszolt erre a kérdésre, hanem a tudománytörténet sem. A probléma feldolgozatlansága és kellő anyag hiánya miatt mi sem tűzhetjük magunk elé a moszkvai iskola tagjai közötti belső azonosság és különbség fejtegetését. Megállapításaink csak az egyes nyelvészek tevékenységének külső kereteit érintik.

Fortunatov Pétervárra való távozása után tanszékét V. K. Poržezin-kij foglalta el, aki főleg általános nyelvészettel és baltisztikával foglalkozott, és ugyanazokat a tárgyakat adta elő, mint elődje. Ő tette kötelezővé a Moszkvai Egyetemen az általános nyelvészet oktatását. Nem annyira önálló koncepcióval, hanem inkább Fortunatov tanításainak ismertetésével, terjesztésével tűnt ki. Különösen ismert *V vedenije v jazykoznanije* c. műve, amelyet németre is lefordítottak. Műve Fortunatov általános nyelvészeti koncepcióinak továbbfejlesztése. Megírta a szláv nyelvek összehasonlító nyelvtanának egy részét is, amely az ószláv nyelv hangrendszerével és alaktanáival foglalkozik. (*Sravnitel'naja grammatika slavjanskich jazykov*. M. 1926.) Ezenkívül több összehasonlító nyelvészeti jegyzet szerzője is volt.

Je. F. Budde elsősorban mint orosz dialektológus ismeretes. Kazánban volt professzor. Ő kísérelte meg először azt, hogy a mai orosz dialektusok adataiból következtetéseket vonjon le az óorosz dialektusokat illetően. Megírta az orosz irodalmi nyelv történetét, az egyetlen olyan segédeszközt, amely 1917 előtt az irodalmi nyelv történetével foglalkozott (*Očerki istorii sovremennogo literaturnogo jazyka*. 1908.) Irodalmi nyelv iránti érdeklődését tanúsítja Puskin nyelvéről írott műve. (*Opyt grammatiki jazyka A. S. Puškina*.) Hibás általánosításai ellenére az orosz történeti dialektológia és az irodalmi nyelv történetének egyik jelentős előfutárát láthatjuk benne.

A. I. Tomson az Odesszai Egyetem professzora volt. Széles összehasonlító nyelvészeti érdeklődés jellemezte. Örmény nyelvtörténetről kezdve orosz nyelvtörténetig terjedő munkássága mellett meg kell említeni kitűnő általános nyelvészeti kézikönyvét (*Obščije jazykovedenije* 1906.), amelynek fonetikai része különösen kidolgozott. A genitivus formájának tagadás esetén való használatáról írott műve a kérdés szakirodalmának napjainkig is nélkülözhetetlen része. (*K voprosu o vozniknovenii roditel'no-vinitel'nogo padeža v slavjanskich jazykach*. 1908.)

B. M. Ljapunov az Odesszai Egyetemen működött 1899-től 1923-ig. Rendkívül sokoldalú tevékenység jellemezte, bár megmaradt a szlavisztika

területén. Legjelentősebb műve az I. Novgorodi krónika ún. Sinodusi másolatáról írott tanulmánya, amelyben részletesen elemzi a redukált hangok helyzetét. Megírta az ószláv nyelv grammatikáját, amelyben Fortunatov tanításai alapján fejti ki a legrégibb szláv irodalmi nyelv rendszerét. Jelentős az ószláv főnévragozási formákról írott műve (*Formy sklonenija v staroslavjanskom jazyke*. 1905.), amely O. Hujer ide vonatkozó alapvető munkája mellett az egyik legfontosabb segédeszköz a szláv főnévragozás történetének vizsgálata terén. Orosz nyelvtörténetében főleg Šachmatov nyomán vázolja az orosz nyelv fejlődését. Igen erős kritikai érzékkel és éles logikával vizsgálja az egyes nyelvtörténeti folyamatokról alkotott nézetek belső ellentmondásait. A Sobolevskij és Šachmatov közötti elméleti ellentéteket megkísérelte kiküszöbölni. Különösen gazdag nyelvtörténetének az óorosz nyelv dialektusaival és azok sorsával foglalkozó része. Számos bírálata közül önálló műként is használatos N. Karinskij Pszkov nyelvéről írott művének ismertetése. E recenziója a pszkovi nyelvjárások tanulmányozása során napjainkban is nélkülözhetetlen forrás.

V. N. Ščepkin a szláv nyelvészet professzora volt a moszkvai egyetemen. Különösen kitűnt a paleográfia és a nyelvemlékek feldolgozása terén elért eredményeivel. Mintaszerű a Savvina knigáról írott tanulmánya, amely napjainkig sem veszítette el értékét. (*Rassuždenije o jazyke Savvinoj knigi*. 1898–1899.) Feldolgozta a Történeti Múzeum kéziratárának gazdag anyagát, és elkészítette katalógusát. Paleográfiai kézikönyve minden orosz nyelvemléket feldolgozó szakember segédkönyve, amelynek használata nélkül nem lehet teljes képet kapni a cirillcával írott emlékek paleográfiai sajátosságairól. (*Učebnik russkoj paleografii*. 1918.)

M. N. Peterson a Moszkvai Lomonoszov Egyetem professzora volt. Főleg mondattannal foglalkozott, ahol Fortunatov koncepcióját fejlesztette tovább. Ő képviselte legkövetkezetesebben Fortunatovnak a nyelvtani formáról szóló tanításait a mondattan területén. Ő a szerzője annak a napjainkig is egyetlen tanulmánynak, amely Fortunatov és a moszkvai iskola tudománytörténeti jelentőségével foglalkozik. Legjelentősebb műve orosz mondattana. (*Sintaksis russkogo jazyka*. M. 1930.)

6.2. Ha a moszkvai iskola nyelvészeinek munkásságát jellemezni akarnók, a következő megállapításokat tehetjük.

1. Igen széles érdeklődési kör jellemzi őket. Különösen fogékonyak az általános nyelvészeti kérdések tanulmányozása iránt.

2. Igen nagyfokú érdeklődésük a nyelvjárások vizsgálatával kapcsolatban, függetlenül attól, hogy a mai, vagy a régi orosz, szláv dialektusokról van-e szó.

3. Jellemző rájuk a problémák sokoldaiú, körültekintő megvilágítása; a nyelvi jelenségeknek a maguk bonyolultságukban való szemléltetése.

Munkánk során főleg Fortunatov és a moszkvai iskola tagjainak általános jellemzését kívántuk elvégezni. Ez az, amellyel a tudománytör-

ténet napjainkig is adós maradt. Úgy gondoljuk, hogy egy rövid tanulmány keretén belül nem lehetséges egy gazdag életmű, sőt jelen esetben egy sokszínű nyelvészeti iskola kielégítő jellemzése. Munkánk célja az volt, hogy felhívjuk a nyelvészet iránt érdeklődők figyelmét annak a gazdag szellemi örökségnek a kiaknázására, amelyet Fortunatov és a moszkvai iskola hagyott ránk.

Ф. Ф. ФОРТУНАТОВ И МОСКОВСКАЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ШКОЛА

(Объяснительная записка)

И. БИХАРИ—И. ТОТ

В данной статье авторы рассматривают общелингвистические взгляды основателя московской лингвистической школы Ф. Ф. Fortunatova. Работа состоит из 6 частей. В первой охарактеризована судьба взглядов по лингвистике Ф. Ф. Fortunatova. Вторая содержит в себе краткое изложение истории сравнительного языкознания в России и Европе до появления работ Ф. Ф. Fortunatova. Третья часть посвящена краткому изложению общелингвистических взглядов Ф. Ф. Fortunatova: язык как сумма знаков, значение негативной формы, психические компоненты знаков языка, общественный характер языка, значение и роль диалектов в истории языков, учение о форме слов и словосочетаний. В четвертой части охарактеризованы взгляды Ф. Ф. Fortunatova на разделение языкознания на отдельные дисциплины. Дается характеристика его исследовательских методов. Пятая часть посвящена исследованиям Fortunatova в области балтийско—славянской акцентологии. В последней части работы идет речь о деятельности членов московской лингвистической школы, причем даются важнейшие библиографические данные о трудах учеников Ф. Ф. Fortunatova.

IRODALOM

- [1] L. V. Ščerba: FORTUNATOV v istorii nauki o jazyke. V. Ja. 1963. 5. 89. 1.
- [2] Peterson, M. N.: Fortunatov i moskovskaja lingvističeskaja škola. Uč. zap. MGU. Vyp. 107. Rol' russkoj nauki v razvitii mirovoj nauki i kul'tury. T. 3. kn. 2. 1946. 25—27. 1.
- [3] I. A. Baudouin de Courtenay: A. SCHLEICHER. Izbrannyje raboty. I. M. 1962. 37. 1.
- [4] F. Specht: Indoevropskoje jazykoznanije ot mladogrammatikov do pervoj mirovoj vojny. Obščee i indo-jevropskoje jazykoznanije. M. 1950. 15. 1.
- [5] F. Specht: Idézett mű 30. 1.
- [6] F. F. Fortunatov. Šamaveda — Āranyaka — Satmihā. M. 1875. 279. 1.
- [7] F. F. Fortunatov: Izbrannyje raboty I. M. 1956. 111. 1.
- [8] E. H. Sturtevant: An introduction to the linguistic Science.⁹ New- Hawen and London. 1964. 3. 1.
- [9] F. F. Fortunatov: Idézett mű 146. 1.
- [10] F. F. Fortunatov: Idézett mű 114. 1.
- [11] V. I. Bogorodickij: Kazanskaja lingvističeskaja škola. Sbornik statej po jazykovedeniju MGIIFL. M. 1939. 274. 1.
- [12] F. F. Fortunatov: Idézett mű 24. 1.
- [13] F. F. Fortunatov: Idézett mű 70. 1.

- [14] F. F. Fortunatov: Idézett mű 136. l.
- [15] F. F. Fortunatov: Idézett kiadás 182. l.
- [15] F. F. Fortunatov: Uo.
- [16] V. V. Vinogradov: Iz istorii izučeniija russkogo sintaksisa. M. 1958. 389. l.
- [17] F. F. Fortunatov: Idézett mű 24. l.
- [18] B. M. Ljapunov: Lekcii po istorii russkogo jazyka. Odessa. 1907. 26. l.
- [19] B. M. Ljapunov: Idézett mű 26. l.
- [20] Lásd a 2. számú jegyzetet.
- [21] M. Ivić: Kierunki w lingwistice. Warszawa. 1966. 90. l.